

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid XXV ajalookonverents

7. juulil 2018 Haapsalu Kultuurikeskuse rõdusaalis (Posti 3, Haapsalu)

9.30-10.00	Registreerimine, tervituskohv
10.00	Avasõnad
10.00-10.30	Ivar Rüütli Ridade vaheline Russwurm. Meenutusi "Eibofolke" tõlkimisest
10.30-11.00	Katrin Treuman (<i>OÜ Tentel Disain</i>) Läänemaa lohukivid
11.00-11.30	Ragnar Saage (<i>Tartu Ülikool</i>) Värviliste metallide valu Eesti keskaegsetes linnades
11.30-12.00	Hilkka Hiiop (<i>Eesti Kunstiakadeemia</i>) ja Tiina-Mall Kreem (<i>Eesti Kunstimuuseum</i>) Christian Ackermanni uuringud Läänemaal
12.00-13.00	Lõuna
13.00-13.30	Ivar Leimus (<i>Eesti Ajaloomuuseum</i>) Uusi Läänemaa hilisviikingiaegseid mündileide
13.30-14.00	Jüri Kivimäe (<i>University of Toronto</i>) Läänemaa talupoegade kaebused anno 1561
14.00-14.30	Ago Pajur (<i>Tartu Ülikool</i>) Täiendusi Eesti rahvusväeosade "Haapsalu perioodile"
14.30-15.00	Triin Tark (<i>Tartu Ülikool</i>) Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja rännanute taustast ja rahvusest

17.15 **Läänemaa Muuseumi Toimetised XXI esitlus Raekojas**

Ridade vaheline Russwurm. Meenutusi „Eibofolke” tõlkimisest

Ivar Rüütli

Raamatu tõlkimine toimus 2011–2015 MTÜ Eestirootsi Akadeemia eestvõttel.

„Eibofolke” näol on tegemist on klassikalise ülevaateosega, millel on ajalooallika väärtus. Raamatu põhiteksti juurde kuuluvad algselt eraldi avaldatud litograafilised lisad (joonistused, kaardimaterjal ja H. Schlichtingi rahvariiete planšid).

Autori suhtumist oma uurimisobjekti iseloomustab sügav austus ja kohatine isalik kriitika.

Käsitluslaad on 19. sajandile omaselt rahvusromantiline, kohati lüüriline. Otsitakse seda „vana ja kaduvat”. Selgelt eristatakse rootslasi ja eestlasi, samuti üksikuid rannarootsi alasid. Kõige rohkem tähelepanu pühendatakse ootuspäraselt Läänemaale, kõige vähem Naissaarele. Kõige emotsionaalsemalt käsitatakse Ruhnut.

Tõlkimise käigus tuli arvestada teose ja tõlke sihtgruppide erinevusega. Silma torkab stilistiline ebahühtlus, seda eriti I ja II osa vahel. Samas imponeerib teose allikaline baas. Viited, tsitaadid ja keelenäited on toodud äärmiselt täpselt. Tsitaadid esitatakse üldjuhul originaalkeeles (ladina, kreeka, vanaislandi jms keeles) ja tõlkimata. Kasutatud kirjanduse nimekiri puudulik (kõiki viidatud teoseid kirjanduse nimekirjas ei ole). Teatud ebahühtlus valitseb kohanimede esituses.

Ajapuudusel, mida ka autor ise möönab, on raamat jäänud nõ toimetamata, mis aga ei vähenda selle allikalist väärtust. Tõlkimise käigus on püütud nn toimetamatust leevendada.

Ettekandes puudutakse ka Eibofolkes kasutatud terminoloogiat, ürikute publitseerimist, statistika esitust, keelenäiteid, murdesõnastikku, registrit ja nende tõlkimisel tekkinud dilemmasid.

Läänemaa lohukivid

Katrin Treuman (*OÜ Tentel Disain*)

1. Ranniku-Eesti - lohukivide traditsiooni keskus idapoolsetes Läänemeremaades

Lohkude tegemine kividesse ja kaljudesse on väga laial alal, praktiliselt üle kogu maailma levinud traditsioon, mis pole algselt omane vaid ühele piirkonnale. Skandinaavias (Taanis, Rootsis) ja Kesk-Euroopas on vanimad kaljujoonised, mille juures esineb ka lohke, dateeritud nooremasse kiviaega (5000-1800 e.Kr). Lohud on ka pronksiaegsete (1800-500 e. Kr) Skandinaavia ja Suurbritannia kaljujooniste hulgas enim levinud figuurid. Senised uurijad on olnud arvamusel, et lohkude tegemise komme levis Eesti alale Skandinaaviast, eelkõige Kesk- ja Lõuna-Rootsi aladelt nooremal pronksiajal (1100-500 e. Kr). Just sellel perioodil on täheldatud Kesk-Rootsi tugevat kultuurimõju kogu Läänemere idarannikule (Edele-Soome, Ranniku-Eesti, Põhja-Läti), mis väljendub sarnases kalmetetüübis (kivikirstkalmed) ja materiaalses kultuuris (nt ehted).

Erinevalt Kesk-Rootsi kaljujoonistest ei esine Eesti kivil peale lohkude muid kujutisi. Olgugi et lohkude tegemise idee võis saabuda siia lääne poolt, kujunes lohukivide traditsioon Läänemere idapoolses osas välja suure tõenäosusega just Ranniku-Eestis, kust see levis põhja, ida ja lääne suunas. Kui Eestist on teada tänapäevaks umbes 1800 sellist kivi, siis Eestist ida pool, Venemaal Novgorodi oblastist on teateid vaid 20 lohukivi kohta. Lätist on leitud siiani 85 lohukivi ja Leedust on andmeid 34 kivist, mis paiknevad peamiselt riigi lääne- ja keskosas. Soomes on teada üle 350 lohukivi ja -kalju, mis on koondunud maa lõunaossa. Seega võib väita et lohukivide arvukuse poolest polnud Eesti ala Läänemere regioonis nn tagamaa, vaid lähinaabritest selgesti eristuv liider.

2. Lohukivide kirjeldus ja levik Eestis, sh Läänemaal

Lohukivideks võib pidada erineva suurusega rändrahne (Eesti lohukivid on rändrahnud, mis transporditi siia viimase jääaja liustike poolt. Ka Põhja-Euroopas on lohud tehtud peamiselt kristallilistesse kivimitesse, vaid vahel harva lubja- ja liivakivisse), mille pinda on süvendatud peamiselt ümara kujuga väikesed lohud. Lohkude läbimõõt jääb vahemikku 3-10 cm (harilikult 4-7 cm) ja sügavus 0,5-3 cm, mõnikord kuni 5 cm. Ühel kivil on tavaliselt mitu, sageli mitukümmend, harva ka mitusada lohku (Üle saja lohu on Eestis 11 kivil ning need asuvad Harjumaal ja Virumaal). Lohud võivad paikneda nii kivi pealispinnal kui ka püstkülgedel. Valdav osa lohukivide lohkudest on ümmargused ning sileda kumera põhjaga, kuid esineb ka ovaalse kujuga ning sügavama terava tipuga (nn lehtrikujulisi) lohke. Mõnel kivil võib olla lohke, mis on kanaliga omavahel ühendatud.

Enamik Eesti lohukividest asub Põhja-Eestis, Harju- ja Virumaal. Saaremaal ja Läänemaal on neid mõnevõrra vähem. Kesk-Eesti lohukivid on koondunud Järvamaale ja Rapla maakonda. Lõuna-Eestis, Viljandimaal, Tartumaal ja Võrumaal on lohukive hõredalt. Hiiumaalt ja Vormsi saarelt pole seni ühtegi lohukivi leitud. Eesti alalt on tänapäevaks leitud 1760-1800 lohukivi (täpset arvu ei teata).

Läänemaalt on teada 36 lohukivi, kaks neist paiknevad tänapäeva Pärnu maakonna territooriumil endises Mihkli kihelkonnas ning üks Rapla maakonnas Kullamaa kihelkonnas. Enamik Lääne-Eesti lohukive võib jagada nende paiknemise alusel kahte suuremasse gruppi: 15 lohukivi asub maakonna põhjapoolsemas osas Lääne-Nigula kihelkonnas; 19 lohukivi asuvad Lõuna-Läänemaal Hanila, Karuse, Kirbla ja Mihkli kihelkondades. Muistse Läänemaa idapoolses osas on teada vaid üks lohukivi - see asub Kullamaa kihelkonnas Maidla külas.

3. Läänemaa lohukivid loodus- ja kultuurmaastikul

Läänemaa lohukivide tagasihoidlik arv (seni on teada ja ühtlasi maastikul säilinud 36 tk) võib olla tingitud kohalikest loodusoludest, mis ei võimaldanud muinasajal tihedat asustust. Tasasest reljeefist tingituna olid

rannikualad perioodiliselt üleujutatud ja liigniisked, mis võis takistada laialdasemat püasustust. Suur osa maast oli liigniiske ja põlluharimiseks kõlbmatu. Näiteks nooremal kiviajal ja vanemal pronksiajal saigi asustus koonduda vaid kõrgematele pae- või moreeniseljandikele. See on ka põhjuseks, miks ei ole lohukive tänapäevastel rannikuäärsetel aladel, vaid mitmete kilomeetrite kaugusel sisemaal. Lohkude tegemise ajal võisid kivid asuda veel ranniku vahetus läheduses, või hoopiski rannikuäärsetel saartel. Läänemaa lohukive on võimalik mingil määral dateerida maatõusu abil. Erinevad uurijad on pakkunud üheks lohukivide dateerimisvõimaluseks vastava piirkonna maastiku kujunemist, eelkõige maatõusu. Geoloogid on kindlaks teinud, et viimasel jääaja-järgsel perioodil on maapind Põhja- ja Lääne-Eestis pidevalt tõusnud 2-4 mm aastas. Arvestades Eesti ala maakerke kiirust, saame lihtsaid arvutusi tehes järeldada, et aastal 1500 e.Kr oli siinne rannajoon praegusest 9-10,5 m kõrgemal, umbes aastal 1000 e.Kr 7,5-9 m, aastal 500 e.Kr 6-7,5 m ning meie aja arvamise alguses 4,5-6 m kõrgemal tänapäeva rannajoonest jne.

Eesti sisemaa asustusaajaloos on jõgedel olnud väga oluline osa, nimelt koondus asustus enamasti ikka veekogu, tihti jõeäärsele alale. Jõgi varustas asulat vajaliku mageda veega, pakkus mingil määral kaitset ning oli väga oluline transpordiks. Ka Läänemaa lohukividest asub nii mõnigi jõe vahetus läheduses (nt Taebla ja Tagavere lohukivid). Siseveekogud, sh jõed, olid olulised inimeste igapäevatoimetusteks, kuid samas omamoodi pühad objektid.

Enamik Läänemaa lohukive asuvad tänapäevastel põllumaadel ja karjamaadel. Lohukivide kasutusaja kohta võib anda informatsiooni ka vastav mullatüüp, millel enamik lohukive paiknevad. Sellist seost (lohukivide ja mullatüübi vahel) on varem uuritud vaid Põhja-Eestis, kus ilmnes, et suurem osa kividest asuvad kergesti haritavatel muldadel, mida kasutati I a. tuh e.Kr.

Läänemaal paiknevad lohukivid enamasti koos teiste muististega suhteliselt lähestikku kõrgemates kohtades (põllul või talu- mõisasüdames), erinevalt lohukivi-rikkamatest piirkondadest kus on ka asustusest eemal, sooservades ja metsades olevaid lohukive. Põhjapoolset Läänemaad on uuritud veel vähe, seetõttu on ka sealne võrdlusmaterjal kasin. Lohukive saab siin seostada eeskätt muistsete põllujäänuste ja asulakohtadega, millede täpsem kasutusaeg on teadmata. Vaid paaril üksikul juhul on võimalik lohukivi siduda arheoloogiliselt uuritud muistisega (Taebla, Uugla).

Lõuna-Läänemaal on lohukive ja ka muid muistiseid teada enam. Samuti paiknevad just siin Läänemaa lohurikkamad kivid (Kõmsi 65 lohku, Poanse 42 lohku). Lohukive leidub siin nii kivikirstkalmete kui varaste tarandkalmete läheduses; pea iga lohukivi saab seostada muistse asulakohaga, milledest nii mõnigi (Kõmsi, Linnuse, Kurese) on saanud alguse juba pronksi- või eelrooma rauaajal (1100-e.Kr-50 p.Kr).

4. Lohukivide võimalikke tõlgendusi

1. Eraomandi/maaomandi tekkimine ja territoriaalsuse eksponeerimine. Nooremal pronksiajal sai tähtsaks eraomand ja oma võimu legitimeerimine nii hoonete, kalmete kui põldude näol. Need olid omamoodi tähised, mis teatasid võõrastele, et see territoorium on hõivatud ja kuulub kellelegi. Sarnane funktsioon võis olla ka lohukividel.

2. Tihedad kontaktid Skandinaaviaga ulatusid nii sügavale, et võeti omaks usund, rituaalid. Lohkude tegemine ja nende hilisem kasutamine võib olla paljude uurijate arvates agraarusundiga seotud rituaal. Noorema pronksiaja ja vanema rauaaja (periood 1100 e.Kr-450 p.Kr), rituaalidest ja kultusekohtadest ei ole midagi arheoloogilist teada. Keskmisel rauaajal (450-800 p.Kr) ohverdati veekogudesse, alates 9. sajandist võis tekkida hiite-traditsioon. Nendest varasem võiski olla lohukivide traditsioon.

Värviliste metallide valu Eesti keskaegsetes linnades

Ragnar Saage (*Tartu Ülikool*)

Eesti liitmine kristliku Euroopaga 13. sajandi alguses lõi tingimused lääne päritolu käsitöölise kolimiseks vastloodud linnadesse. Võtan vaatluse alla Eesti rauaaegse valutehnika ning muudatused mida töid kaasa lääne käsitöölised.

Kirjalike allikate põhjal on täheldatud metallitöölise järk-järgulist spetsialiseerumist järjest kitsamatele erialadele, mis 14. sajandi jooksul arenesid rangelt reglementeeritud tsunftideks.

Võttes allikmaterjalina uurimisobjektiks tiigid ning valuvormid, küsin, kas spetsialiseerumine avaldub ka materiaalses kultuuris. Tallinna ja Tartu kui kahe Eesti suurema käsitöökeskuse rikkalik allikmaterjal annab hea võimaluse panna Haapsalu 14. sajandi sepikodadest leitud valamisvahendid laiemasse konteksti nii Eesti piires aga ka kaugemate maadega võrreldes.

Christian Ackermanni uuringud Läänemaal

Hilkka Hiiop (*Eesti Kunstiakadeemia*), Tiina-Mall Kreem (*Eesti Kunstimuuseum*)

Christian Ackermann oli Eesti barokiajastu andekaim puunikerdaja, kelle töökojas valmisid 17. sajandi lõpu – 18. sajandi alguse kõige tähtsamad nikerdustööd, paljud Põhja-Eesti kirikute altariseinad ja kantslid (säilinud ligi 20).

Kuigi Christian Ackermann on kunstiajaloolastele olnud teada juba enam kui sada aastat, on tema isiksuse ja tööde kohta kerkinud üles hulk uusi küsimusi: kuidas Ackermann täpselt töötas, kuidas materjali ja tööriistu kasutas, kuidas tegi koostööd nikerduskunsti polükroomiaga katnud maalijatega, kuidas on Ackermanni loomingut hilisematel aegadel „ära kasutatud“ jne.

Sellest ajendatuna alustati 2016. aastal nelja-aastast uurimisprojekti, milles osalevad Eesti Kunstiakadeemia ja Eesti Kunstimuuseumi kunstiajaloolased ja konservatorid, Tartu Ülikooli loodusteadlased, aga ka pildindustehnoloogid ning Maksu- ja Tolliamet.

Ackermanni loomingut uurivad ja nendega kaasnenud avalikud üritused (ekskursioonid, kohtumised jms) keskendusid 2017. aastal Läänemaa kirikutes olevatele Ackermanni töödele.

Ettekanne tutvustab Ackermanni projekti, keskendudes Läänemaa kirikutes läbi viidud uuringutele.

Uusi hilisviikingiaegseid mündileide Läänemaalt

Ivar Leimus (*Eesti Ajaloomuuseum*)

2016. aasta sügisel leidsid detektoristid Läänemaalt Võnnu küla põllult tosinkond 10.-11. sajandi münti.

Muinsuskaitseametile üle antud viikingiaegsete müntide koguhulk ulatub praegu 26 eksemplarini. Neist 6 on vermitud Abbassiidi ja Samaniidi valitsejate nimel Idas, 15 Saksa-Rooma keisririigis, 4 Inglismaal ja 1 Taanis. Erilisi haruldusi nende seas pole, erandiks vast kaliif al-Muktadiri dirhem, mis löödud suhteliselt harvaesinevas Amidi rahapajas.

Samast leiti teinegi Saksa 11. sajandi münt, mis vermitud Wormsis u. aastail 1024-1046.

Võib eeldada, et nende kahe mündi näol on tegemist mingi teise leiu riismetega.

Lähestikku paiknevaid ühe- või ka eriaegsed 11. sajandi mündileide on Eestis viimastel aastatel saanud teatavaks mitmeid, neist tuntuimad Kõues ja Varjas.

Hilisematest Võnnust leitud müntidest tuleks mainida kahte Münsteri piiskop Ludolf von Holte (1227-1249) denaari, mis kajastavad Vestfaali kaupmeeste tegevust varakeskaegsel Liivimaal

2017. aasta oktoobris avastati Saanika külas kivide eemaldamisel maapinnalt mündileid, milles oli 31 münti ja nende katkendit: 4 Samaniidide dirhemit, 20 Saksa-Rooma keisririigi, 1 Böömi, 4 Inglise denaari ja 1 skandinaaviapärase järelmünt. Valdav osa müntidest kuulub 11. sajandisse, kuid noorim neist, anglonormanni valitseja Stepheni Warehamis löödud penn, pärineb aastaist u. 1136-1145.

Seega kuulub leid meie oludes küllatki aardevaesesse ajajärku 12. sajandi keskel. Selleks ajaks oli 11. sajandil nii hoogne hõbedavool Läänemere maadesse peaaegu lakanud. Legendaarselt hõbedarikkalt Ojamaalt teame 1130. aastatest ühte ja 1140. aastatest samuti ühte aaret.

Eestisse saabus läänest uut raha peamiselt Inglismaalt. Muu hulgas kujutavad just kuningas Stepheni pennid Eesti aarete eripära

Saanika leiu väiksus ja müntide halb seisukord osutavad, et tegemist on mündivaese aja säästuaardega. Kuid aare sisaldab mitmeid huvipakkuvaid münte nagu näiteks Heinrich IV (1056-1106) Dortmundi ja abt Markwardi (1081-1107) Corvey denaari.

Tähelepanu pälvib üks anglosaksi münt vigaste pealiskirjadega. See seniavaldamata penn võib olla nii Ipswichi rahapaja ametlik toodang kui ka Iirimaal valmistatud järelmünt.

Peale selle on leius üks anglosaksi kuninga Cnuti Short cross tüüpi järelmünt, mis arvatavasti vermitud Taanis.

Müntide lähedalt korjas leidja üles ka pronksesemeid Rooma rauaajast, nooremast rauaajast ja 18.-19. sajandist. Neist vanemad esemed pärinevad tõenäoliselt matustest, nooremaid kasutati aga omal ajal raamatusulguritena.

Läänemaa talupoegade kaebused *anno* 1561

Jüri Kivimäe (*University of Toronto*)

Taani Riigiarhiivis leidub ära kirjutatud Haapsalu lossis 25. juunil 1561 üles kirjutatud Koonga, Audru, Lihula ja Koluvere ametkondade talupoegade kaebustest (*Baurklagt*). Saare-Lääne piiskop ja maaisand, hertsog Magnus oli määranud piiskopkonna praosti Arnold Vitinghoffi, toomherra Reinhold Soege, Haimre isanda Dietrich Fahrensbachi, Läänemaa stiftifoogi Claus Aderkasi ja Vigala isanda Dietrich Uxkulli nõunike ja komissaridena külades käima ja talupoegade kaebusi ära kuulama. Dokumendist on säilinud vaid Koongat käsitlev osa, Audru, Lihula ja Koluvere ametkondade kokkuvõtted kahjuks puuduvad.

Koonga ametkonna Korbe kahe vakuse talupoegi manitses stiftifoogt Aderkas tõtt rääkima. Nii Kureselja kui Koonga vakuse talupojad kurtsid viljakümnise maksmise puhul, et mõisas kasutatakse Riia mõõdus vakka, mis olevat suurem kui Läänemaa vakk, millega vaestele mõisas leiva- ja seemnevilja jagatakse, tasuta tulevat aga suurema vaka järgi. Kaevati ka lammaste arvelt võetava villaraha pärast.

Venelaste rüüsteretke aegu või järel 1560. aasta septembris põletasid talupojad maha Koonga mõisa (nii ka Renneri kroonikas), mõisa kümnik nõudis rauavärgi ja muu põletamise ja rikkumise eest 100 marka. Mitmesuguste kuritarvituste eest süüdistasid talupojad Koonga mõisa endisi amtmann Johan Lepsi ja Lorentz Vogelsangi, kes erinevad mõõdud ja kaalud sisse viinud. Talupoegade ära kuulamiseks nõutasid komissarid endise Saare-Lääne stiftifoogi Christoph von Münchhauseni Koonga külla. Seal esitasid Halinga, Ertsma, Vahenurme, Parasmaa, Maima, Arase, Langerma, Enge ja Sõõrike talupojad oma kaebused, millele Münchhausen oli koostanud kirjaliku vastulause. Kuna Korbe talupojad Koongasse ei tulnud, siis siirdusid komissarid koos Münchhauseni Anelema külla, kus Vahenurme ja Langerma vakuste talupojad esitasid oma kaebused, mis olid Koongas tehtud etteheidetele sarnased ning sihitud Münchhauseni vastu.

Talupoegade kaebuste loetelul on vahetu seos Läänemaa talupoegade ülestõusuga 1560. aasta sügisel, mil Christoph von Münchhauseni juhitud aadlike ratsavägi talupojad Koluvere linnuse all purustas. Kui varasemates käsitlustes (Sulev Vahtre 1955, Herbert Ligi 1961) on talupoegade rahutusi vaadeldud klassivõitluse seisukohalt, mis teravnenud Liivimaa sõja aegu, siis 1561. aasta kevadel ära kuulatud kaebused võimaldavad lähemalt selgitada sotsiaalseid ja majanduslikke vastuolusid, mis lisaks venelaste rüüsteretketele ning vast ka kliima jähnenemisest sündinud ikaldusele ja näljahädale põhjustasid talupoegade ulatusliku vastuhaku.

LISANDUSI EESTI RAHVUSVÄEOSADE „HAAPSALU PERIOODILE“

Ago Pajur (*Tartu Ülikool*)

1. eesti jalaväepolk toodi Vene sõjaväevõimude korraldusel Haapsallu 2.-3. oktoobril 1917 seoses Saksa vägede maabumisega Saaremaal. Polgu kaks pataljoni ja neli komandot langesid Muhu saarel sõjavangi. Polgu ülejäänud allüksused majutusid Haapsallu ja selle lähiümbrusesse (Uuemõisa ja Kiltsi mõisa ning Rohuküla sadamasse) ning keskendusid kolmele ülesandele: 1) uue kaitseliini loomine Läänemaa rannikul; 2) avaliku korra tagamine Haapsalus; 3) polgu võitlusvõime taastamine.

Uue kaitseliini loomist on ajalookirjanduses käsitletud eesti polgu vaatepunktist, tähtsustades nn Polkovnik Tõnissoni eelsalga moodustamist. Tegemist oli aga märksa ulatuslikuma ettevõtmisega, mille tulemusena koondati Läänemaa rannikule seninägematult suured jõud. Polkovnik Tõnissoni eelsalk kujutas enesest vaid mittetäiskoosseisulist jalaväepolku ning moodustas üksnes kitsa lahingulõigu Haapsalu lahe vahetus ümbruses.

Avaliku korra tagamisel oli eesti polgul kahtlemata oluline roll. Kuid ei saa eitada ka Vene väejuhatuse ja mitmete vene väeosade jõupingutusi võitluses soldatite omavoli vastu. Kuna eesti polgu võimekus oli esialgu piiratud tema isikkoosseisu vähesuse läbi, siis suutis polk oktoobri alguspäevil korda tagada üksnes Haapsalu linnas. Olukord muutus alates detsembri keskpaigast, mil kogu Eesti territoorium jagati eesti rahvusväeosade vahel polgurajoonideks ning 1. eesti polgu vastutusalaks kujunes kogu Läänemaa (Haapsalu kreis).

Polgu võitlusvõime taastamiseks oli hädavajalik formeerida Muhu saarele jäänud allüksuste asemel uued. I pataljoni taasloomine teostus tagavarapataljoni baasil suhteliselt kiiresti, II pataljoni ja komandode moodustamine nõudis aga aega ja toimus erinevatest väeosadest saabunud sõjaväelaste kaasamise läbi. Kuigi polgu põhikumik säilis, tõid täienduseks saabunud mehed kaasa uusi meeoleolusid. Muutustele aitasid kaasa ka demobilisatsioon ning kurss territoriaalsele komplekteerimisviisile, samuti mitmete „vanade“ allüksuste alaline eemal viibimine polgu põhikoosseisust.

Rohket kiitust on pälvinud 1. eesti polgu poliitiline hoiak – rahvuslik meelsus, vastuseis enamlastele, toetus Maanõukogule jne. Samas iseloomustasid taolised hoiakud ennekõike ohvitserkonda, haritumat osa sõduritest ja n.ö „vana“ tuumikut. Meeleolud erinevates allüksustes olid aga üpris kõikuvad ja kohati lausa vastandlikud. Polk jäi tõepoolest eesti väeosade kõige rahvusmeelsemaks üksuseks, kuid enamlikud suundumused kerkisid ajapikku üha enam esile.

Seoses Haapsalu ja Läänemaaga väärrib meenutamist ka eesti suurtükiväebrigad, mille loomine algas 1918. aasta alguses. Brigadi komplekteerimist ei jõutud küll lõpule viia ning tema tegevuse kohta napib usaldusväärseid andmeid, kuid ometigi tähendas selle formeerimine tulevase Eesti sõjaväe võimekuse olulist kasvu – jalavägi võis esmakordselt loota tuletoetusele.

Saksa vägede tuleku eel lahkus Haapsalust suur osa rahvusväeosadesse kuulunud sõjaväelasi. Erinevalt suurtükiväest, mida püüti järgnevalt uuesti üles ehitada Tallinnas, jätkas 1. eesti polk siiski Haapsalus kuni rahvusväeosade likvideerimiseni okupatsioonivõimude korraldusel.

Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale välja rännanute taustast ja rahvusest

Triin Tark (*Tartu Ülikool*)

1939.–1940. aastal toimunud *Umsiedlung*'i käigus ei lahkunud Eestist kõik siin elanud sakslased. Hiljem, pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Nõukogude Liidu poolt, püüdsid mitmed siiajäänud veel hilinenult Saksamaale pääseda. Saksamaa ja Nõukogude Liidu vaheliste läbirääkimiste tulemusena sõlmiti 1941. aasta jaanuaris kokkulepe uue ümberasumise, nn *Nachumsiedlung*'i ehk järelümberasumise korraldamiseks. Sama aasta kevad-talvel lahkuski lühikese aja jooksul Eestist üle 7000 inimese, kelle hulgas erinevatel andmetel olnud kuni 4000 eestlast, lisaks vähemal määral kolmandatest rahvustest isikuid.

Järelümberasujate kohta andmeid kogudes on kindlaks tehtud 99 inimest, kelle puhul on teada, et nende viimane elukoht enne ümberasumist oli Läänemaal. Lisaks nimele ja elukohale pakuvad eri allikad, alates ümberasujate nimekirjadest kuni Saksa kodakondsuse taotlemise toimikuteni, mitmesuguseid lisaandmeid, mis võimaldavad teha mõningaid üldistavaid järeldusi Läänemaalt 1941. aastal lahkunud inimgrupi kohta.

Ettekandes selgitatakse, millistest Läänemaa piirkondadest järelümberasujad pärinesid, milline oli nende sooline ja vanuseline jaotus ning millega nad enne ümberasumist tegelesid. Lisaks peatatakse pikemalt järelümberasujate rahvuse küsimusel. Senine uurimisseis näitab, et järelümberasujate rahvus pole pelgalt ametlike dokumentide põhjal üheselt tuvastatav. Seetõttu püütakse konkreetsete näidete abil selgitada, millised tegurid mõjutavad inimeste rahvuslikku enesemääratlust (või selle puudumist) ja miks on keeruline järelümberasujaid rahvuspõhiselt lahterdada.